

L'educació afectiva i sexual: un dret, una prioritat

L'educació afectiva i sexual: un dret, una prioritat

ASSOCIACIÓ DE
PLANIFICACIÓ FAMILIAR
DE CATALUNYA I BALEARS

“L’erotisme ofereix un pou de força a la dona que no en tem la revelació”.

AUDRE LORDE

Coordinació:

CooperAcció

Investigació realitzada per:

Mar Companys Alet amb la col·laboració de Mercè Nebot Ventura

Edició i revisió:

Creación Positiva, CooperAcció i APFCIB

- Setembre 2016 - Barcelona

Il·lustracions de portada:

elKanibal

Impressió:

Foli Verd, SCCL - www.foliverd.net

Aquesta publicació es realitza dins del projecte *Drets Sexuals i Reproductius a l'Agenda Global i a l'Agenda de Barcelona*, amb el suport de:

Ajuntament de
Barcelona

Més informació: agendessexuals.wordpress.com

Agraïments

Agraïm la voluntat de compartir el seu temps, coneixements i experiències a totes les persones entrevistades en aquesta investigació: **David Paricio**, director de Sida Studi, **Mercè Garcés**, mestra de l'Escola l'Àngel Baixeras (Barcelona); **Jordi Baroja**, director del Centre Jove d'Anticoncepció i Sexualitat; **Anna Castellón**, mestra de l'Escola Canigó (Sant Just Desvern); **Rosa Artigal**, directora de l'Institut Escola Costa i Llobera (Barcelona); **Antonia Maria Maura**, professora de l'Institut Escola Costa i Llobera; **Marta Ribas**, coordinadora d'ESO de l'Institut Escola Turó de Roquetes (Barcelona); **Jèssica Obispo**, coordinadora d'ESO de l'Institut Sant Andreu (Barcelona); **Maria José Cesena**, cap de l'àrea de Salut del Consorci d'Educació de Barcelona; **Pere Font i Anissa Ouali**, expert en educació afectiva i sexual; **Rosa Aznar**, mestra jubilada de l'Institut Esteve Terradas (Cornellà de Llobregat); **Rosa Bofill**, mestra jubilada de l'Escola Barrufet (Barcelona); **Rosa Sanchis**, professora de català i d'educació sexual a l'Institut Isabel de Villena (València); **María Honrubia**, experta en educació sexual i diversitat funcional i vicepresidenta de l'APFCIB; **Teo Juvanteny**, tallerista en educació afectiva i sexual; **Mirta Lojo**, experta en educació afectiva i sexual; **Olga Juárez**, cap de salut comunitària i equip d'infermeres de l'Agència de Salut Pública de Barcelona.

ÍNDEX

- 10** Llista d'acrònims i sigles
- 11** Presentació
- 15** I. L'educació afectiva i sexual a les agendes internacionals
- 19** II. Marc teòric: què implica i què abasta l'educació afectiva i sexual
- 23** III. Més que un dret a complir: arguments a favor de l'educació afectiva i sexual
- 29** IV. L'educació sexual als centres educatius de Catalunya
 - 29** 1// El context legislatiu
 - 32** 2// Anàlisi de la situació actual
 - 35** 3// Models i intervencions existents a Catalunya
 - Tipologia d'intervencions pedagògiques
 - Enfocaments pedagògics
- 45** V. Carències i defectes dels models pedagògics actuals
- 49** VI. Propostes de millora
- 53** VII. Un exemple a seguir
- 57** Com a conclusió
- 59** Bibliografia

Llista d'acrònims i sigles

APFCIB	Associació de Planificació Familiar de Catalunya i Balears
ASPB	Agència de Salut Pública de Barcelona
ASSIR	Atenció a la Salut Sexual i Reproductiva
CEDAW	Comitè per a l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona
CIPD	Comissió sobre Població i Desenvolupament
CJAS	Centre Jove d'Anticoncepció i Sexualitat
CSW	Comissió de la Condició Jurídica i Social de la Dona
DDHH	Drets Humans
DSiR	Drets Sexuals i Reproductius
IPPF	Federació Internacional de Planificació Familiar
ITS	Infeccions de Transmissió Sexual
JASP	Joves Adolescents Sexualment Preparats
LGBTI	Lesbianes, Gays, Bisexuals, Transsexuals i Intersexuals
ODS	Objectius de Desenvolupament Sostenible
OMS	Organització Mundial de la Salut
ONU	Organització de les Nacions Unides
ONU SIDA	Organització de les Nacions Unides per la Sida
SSiR	Salut Sexual i Reproductiva
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNFPA	United Nations Population Fund
UNICEF	United Nations Children's Emergency Fund
VIH	Virus d'Immunodeficiència Humana

PRESENTACIÓ

Creación Positiva, CooperAcció i l'Associació de Planificació Familiar de Catalunya i Balears (APFCIB), hem elaborat conjuntament aquest estudi sobre l'educació afectiva i sexual a Catalunya. L'estudi s'emmarca dins del projecte *Drets Sexuals i Reproductius a l'Agenda Global i a l'Agenda de Catalunya*, que pretén crear un espai de capacitació comú sobre les agendes internacionals relacionades amb els drets sexuals i reproductius (DSiR). Des del projecte, es persegueix incorporar a nivell local tot allò que sorgeixi de la participació en processos internacionals com ara la Comissió de la Condició Jurídica i Social de la Dona (CSW) i la Comissió sobre Població i Desenvolupament (CIPD) de Nacions Unides per tal de treballar pels Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS) i, alhora, sensibilitzar i capacitar la societat civil organitzada de Catalunya per poder tenir una veu en debats internacionals i espais decisoris multilaterals.

Aquest estudi examina des de quins models s'imparteix l'educació afectiva i sexual a Catalunya partint del fet que no està present en el currículum oficial d'una manera concreta i habita en una zona incerta depenent principalment de la voluntat del professorat. L'estudi pretén, d'aquesta manera, il·lustrar diverses mancances en la garantia dels DSiR a Catalunya començant pel buit formal que hi ha d'aquesta matèria a l'educació pública a Catalunya i, consegüentment, la desigualtat en educació afectiva i sexual que existeix.

Tenint en compte que l'educació és l'eina transformadora més potent a l'hora de comunicar-los i fer-los efectius, aquesta investigació s'endinsa en les intervencions pedagògiques que existeixen al llarg de l'escolaritat obligatòria a Catalunya. Partint de la base que l'educació afectiva i sexual ha de ser l'espai per entendre la sexualitat, la diversitat sexual i de gènere i fomentar la no-discriminació, les relacions afectives en igualtat i molts altres aspectes, realitzem una radiografia de com s'imparteix per tal de poder ser crítiques i ser capaces d'incidir positivament. Esperem que aquesta investigació ajudi a entendre l'estat de la qüestió a Catalunya, ja que hi ha una manca d'estudis al respecte.

A nivell internacional, l'educació sexual és concebuda com a fonamental per aconseguir els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS) marcats per l'ONU i així garantir els drets sexuals i reproductius de totes les persones. Tot i estar integrada en les agendes globals (ONU, OMS, UNESCO, UNFPA), a la majoria de països és deficient. La Federació Internacional de Planificació Familiar (IPPF) defineix globalment l'actual situació de l'educació sexual com a “massa poca, massa tard, massa biològica”¹.

■ METODOLOGIA I MÈTODES

Per a la realització de l'estudi s'ha dut a terme una **metodologia feminista**, assegurant que la recerca faci atenció a les relacions de poder desiguals, les fronteres d'inclusió i exclusió i la situació de les investigadores durant tot el procés. La metodologia feminista té en compte les normes i rols de gènere i les estructures de poder que es manifesten entre gènere, raça, ètnia, classe, neocolonialisme i heteronormativitat, entre d'altres. Una anàlisi basada en el gènere permet identificar i desconstruir les masculinitats i feminitats aparentment inherents en pràctiques i conceptes en el camp de la sexualitat i posteriorment oferir propostes alternatives.

¹ *Todos tienen derecho al conocimiento: educación integral en sexualidad para toda la gente joven*. IPPF (2016)
Pàg. 9 (Cita traduïda del castellà)

Així doncs, la conceptualització de l'educació afectiva i sexual en aquest estudi es fa des d'una perspectiva de gènere i es vincula estretament als drets sexuals i reproductius, com a instrument d'apoderament i element clau pel desenvolupament d'una societat. L'estudi es construeix sobre l'argument que l'educació sexual és un dret fonamental de qualsevol persona a saber sobre el seu cos i la seva sexualitat.

Els principals **mètodes** que s'han utilitzat per obtenir la informació són la **revisió i anàlisi de documentació** rellevant (informes, currículums, plans d'estudis, estratègies actuals dels diferents governs, lleis i mesures de govern recents) i **entrevistes** semi-estructurades a persones implicades. Concretament, per elaborar el context s'han consultat les lleis i mesures de governs relacionades amb els drets sexuals i reproductius més recents, estudis globals i locals sobre educació afectiva i sexual i els drets sexuals i reproductius i diversos materials pedagògics. Per analitzar les necessitats actuals i capturar els models pedagògics existents s'han entrevistat professionals del món de l'educació, professorat, formadors/es externs/es, tècnics i tècniques d'institucions públiques així com persones expertes que treballen en el camp de l'educació sexual. Per limitacions de temps i espai, la majoria d'entrevistes s'han realitzat a l'àrea de Barcelona. Tanmateix, s'ha procurat obtenir una visió general del territori de Catalunya.

I. L'EDUCACIÓ AFECTIVA I SEXUAL A LES AGENDES INTERNACIONALS

L'Examen Operacional exhaustiu de la Conferència Internacional sobre la Població i el Desenvolupament (CIPD) després de 2014², va arribar al consens majoritari que la inversió en els drets humans, les capacitats i la dignitat de les persones —en múltiples sectors i al llarg de tota la vida— constitueix la base del desenvolupament sostenible. Més concretament, la protecció i promoció dels drets humans es concep com a condició sine qua non per la millora del benestar de les nenes i les dones així com el requisit perquè puguin exercir els seus drets reproductius. La CIPD conclou que l'estreta relació entre la salut sexual i reproductiva i les dinàmiques de població és un factor fonamental a tenir en compte pel desenvolupament sostenible del planeta.

Així doncs, els DSiR i la seva difusió es situen també al centre dels ODS establerts per les Nacions Unides³. Particularment, en tres dels ODS, l'educació sexual es presenta com un dels instruments més poderosos per aconseguir una vida saludable i garantir els drets humans:

- **ODS 3: Una vida saludable i benestar.** S'estableix que de cara al 2030, s'ha d'assegurar l'accés universal als serveis de salut sexual i reproductiva, inclosa la planificació familiar, informació i educació, així com la integració de la salut reproductiva en les estratègies i programes nacionals.

² Comissió sobre la Població i el Desenvolupament <<http://www.unfpa.org/icpd>>

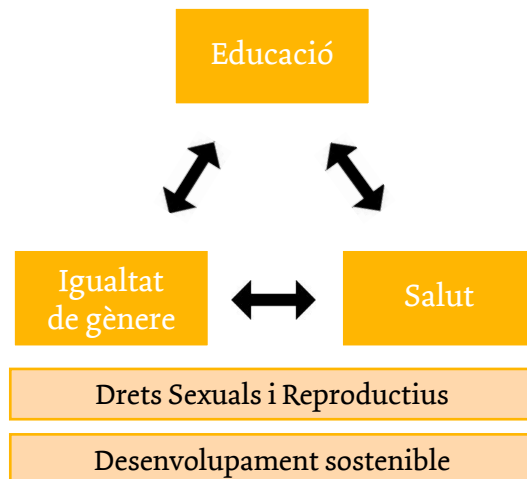
³ Web oficial dels Objectius de Desenvolupament Sostenible [en línia]

- **ODS 4: Garantir una educació inclusiva, equitativa i de qualitat i promoure oportunitats d'aprenentatge durant tota la vida per a totes i tots.** Basant-se en el model coeducatiu, manifesta la importància d'educar sense rols estereotipats, oferint una visió inclusiva, sense prejudicis. Donat que l'escola encara és una via de transmissió del patriarcat, l'androcentrisme i el sexisme, aquest objectiu proposa posar atenció al contingut dels llibres, el llenguatge sexista que s'usa o la poca cobertura de la figura i llegat de les dones, per tal d'acabar amb el biaix de gènere que hi existeix i l'exclusió de les dones en el camp de les ciències.
- **ODS 5 : Igualtat de gènere.** Dins d'aquest objectiu s'hi inclou l'accés universal a la salut sexual i reproductiva i els drets reproductius, com es va acordar, de conformitat amb el Programa d'Acció de la Conferència Internacional sobre la Població i el Desenvolupament i la Plataforma d'Acció de Beijing.

En resum, l'ONU recull en tres ocasions la importància de l'educació en afectivitat i sexualitat. Per una banda, com a part fonamental de la salut i del benestar de la persona i per l'altra, com a factor crucial per aconseguir la igualtat de gènere. Segons l'organisme supranacional, tothom ha de poder accedir a una educació sexual de qualitat⁴. L'educació sexual integral permet als/les joves prendre decisions fonamentades sobre la seva sexualitat i la seva salut. D'aquí la necessitat d'implementar programes educatius que preparin per a la vida amb una perspectiva que ajudi a fomentar els drets humans, la igualtat de gènere i l'apoderament de la ciutadania i que facilitin la presa de decisions sobre la seva salut sexual.

Les agendes internacionals no només han pres consciència de la importància de l'educació sexual en termes de dret a l'educació, a una vida saludable i en igualtat de gènere, sinó com una qüestió emmarcada en l'educació integral de l'individu i de la col·lectivitat, a la vegada que un tema de desenvolupament sostenible.

⁴ Web oficial dels Objectius de Desenvolupament Sostenible [en línia]

Aquesta concepció interdisciplinària es manifesta en les diverses iniciatives que s'han dut a terme a les agències dedicades a la salut, l'educació i la igualtat de gènere. L'Organització Mundial de la Salut (OMS) ha elaborat els criteris que haurien de seguir els programes d'educació sexual, de manera que siguin efectius i garanteixin els drets de l'alumnat. Pel que fa a la UNESCO —l'agència de la ONU dedicada a l'educació, la ciència i la cultura— ha abordat l'educació sexual com una qüestió de vital importància pel desenvolupament dels nens i les nenes i ha elaborat materials amb orientacions tècniques internacionals amb l'objectiu que els responsables en la presa de decisions sobre salut i educació tinguin eines per afrontar l'ensenyament en sexualitat. Alhora, la UNESCO col·labora amb altres divisions de l'organisme supranacional, com ara ONU Sida, l'OMS, UNFPA i UNICEF, fet que il·lustra la transversalitat que caracteritza el tema.

En resum, els Objectius de Desenvolupament Sostenible de la ONU són un reflex de les nombroses àrees en les quals la igualtat de gènere, la salut i l'educació es converteixen en objectius que conjuntament ajuden a assolir molts dels altres objectius de salut, desenvolupament sostenible i garantia de drets humans.

II.

MARC TEÒRIC: QUÈ IMPLICA I QUÈ ABASTA L'EDUCACIÓ AFECTIVA I SEXUAL

El marc conceptual que proposa la IPPF estableix que l'educació sexual ha de ser integral. Això significa que ha d'incloure els temes clau sobre sexualitat i prevenció del VIH i les ITS, però no solament aquests aspectes. L'educació sexual va més enllà de la prevenció de resultats negatius per a la salut o l'embaràs no planificat i concep la sexualitat com un aspecte positiu de la vida i una dimensió molt més àmplia, “fent pedagogia de les diverses formes de plaer que existeixen i fugint de la idea de genitalitat” remarca María Honrubia, membre de la junta d'APFCIB. L'educació sexual va de la mà de l'afectivitat. Aquest component tracta de reforçar “la importància d'estimar-se, respectar-se i tenir en compte les persones amb qui ens relacionem” —apunta Honrubia— tenint en compte la diversitat sexual i d'identitat de gènere, conclou l'experta.

L'educació afectiva i sexual s'ha de basar en els principis dels drets humans, i en les lleis que garanteixen la dignitat humana, el tracte igualitari i les oportunitats de participació⁵. Conseqüentment, ha d'estar orientada a promoure una ciutadania responsable, habilitats per al pensament crític i compromís cívic. L'últim informe de la IPPF indica que “els programes d'educació sexual són una inversió positiva, ja que apoderen, desenvolupen l'autoestima, brinden informació sobre drets i condueixen al fet que les

⁵ *Todos tienen derecho al conocimiento: educación integral en sexualidad para toda la gente joven.* IPPF (2016)

persones gaudeixin de millor salut i benestar”⁶. Així doncs, està demostrat que l’educació afectiva i sexual afecta positivament a la comunitat, perquè és una ciutadania més saludable i informada dels seus drets.

Des d’una perspectiva de drets humans i gènere, la UNFPA proposa una educació sexual integral que es recolzi en tres pilars que permetin que sigui subjecte d’implementació en qualsevol país:

- 1. Els valors universals dels DDHH.** L’educació afectiva i sexual esdevé l’eina per promoure la igualtat entre els gèneres i els drets humans, el dret a la salut i la no-discriminació i conforma un instrument per garantir els drets sexuals i reproductius de tothom.
- 2. Un enfocament integral de gènere.** Els acords internacionals exigeixen que l’educació integral de la sexualitat promogui la igualtat entre els gèneres, alhora que les investigacions en matèria d’educació integral de la sexualitat confirmen que aquesta és la clau de la seva eficàcia. Més enllà del pla d’estudis, l’enfocament de gènere suma esforços per eliminar les normes nocives relatives al gènere a l’entorn de l’aprenentatge.
- 3. Informació exhaustiva i científicament precisa.** L’alumnat té el dret a ser informat per tenir una vida sexual saludable però també satisfactòria amb coneixement del dret al plaer⁷.

Encara que la sexualitat de la infància difereix comparada amb la de les persones adultes en molts aspectes —com per exemple, en la seva expressió— un nen o una nena s’entén com un ésser sexuat des del principi de la seva vida⁸. A mesura que l’infant creix, apareixen dubtes, preguntes i comportaments com ara: plaer per mostrar parts del propi cos, mirar als altres, mostrar vergonya davant les altres persones, etc., a les quals cal

⁶ IPPF (2016), pàg. 4 (cita traduïda del castellà)

⁷ *Directrices operacionales del UNFPA para la educación integral de la sexualidad: Un enfoque basado en los derechos humanos y género.* UNFPA (2014)

⁸ *Estándares de educación sexual para Europa*, OMS (2010)

respondre pedagògicament, de manera apropiada a l'edat, i transmetre que les qüestions entorn la sexualitat són positives. Cal tenir present el desenvolupament psicosexual de l'infant, el seu desenvolupament físic, emocional, cognitiu i social.

En aquest sentit, educació en afectivitat i sexualitat és molt més que cobrir la reproducció i la prevenció de riscos. Ajuda a desenvolupar les sensacions i la imatge corporal de l'infant, a la vegada que reforça la confiança en si mateix i contribueix al desenvolupament per a prendre de forma lliure decisions⁹.

⁹ OMS (2010)

III. MÉS QUE UN DRET A COMPLIR: ARGUMENTS A FAVOR DE L'EDUCACIÓ AFECTIVA I SEXUAL

Basant-nos en diversos marcs d'actuació així com en les opinions de les persones expertes entrevistades, tracem els punts més rellevants pels quals proporcionar una educació afectiva i sexual és més que un dret a complir, és una prioritat perquè la societat avanci cap a la igualtat, la democràcia i la justícia.

■ LA SEXUALITAT ÉS UNA PART CENTRAL DE L'ÉSSER HUMÀ

Totes les persones des que neixen són **éssers sexuats** i tenen la potencialitat de desenvolupar la seva sexualitat d'una o altra forma¹⁰. L'educació sexual ajuda a preparar les criatures per a la vida en general i especialment per a **construir i mantenir relacions satisfactòries** que contribueixin a desenvolupar de manera positiva la personalitat i l'autoestima. David Paricio, director de Sida Studi, afegeix que “és una dimensió molt important de la persona ja que té a veure amb com ens relacionem amb els altres i si es desenvolupa bé pot revertir en una major felicitat”. Rosa Bofill, professora jubilada de l'Escola Barrufet (Barcelona), argumenta que “no es formen persones complertes si no s'ha elaborat el tema de la sexualitat”. Jèssica Obispo, professora de l'Institut Sant Andreu (Barcelona), conclou que “si entens l'educació com alguna cosa a més de transmissió de coneixement,

10 IPPF (2014)

i com una formació integral de l'individu, aquest tipus de contingut, valors, etc., són essencials per a l'educació completa de l'alumne/a”.

■ ÉS UNA QÜESTIÓ DE DRETS

L'educació sexual es basa en els drets humans i més concretament en el drets sexuals i reproductius de totes les persones, apunta l'OMS. La Convenció dels Drets de la Infància de les Nacions Unides, estableix clarament el dret a la informació i l'obligació dels Estats de proporcionar a la infància les mesures educatives necessàries. Així doncs, **l'educació sexual és l'instrument per garantir que els drets sexuals i reproductius siguin informats.**

A l'Article 8 de la Declaració de la IPPF sobre el dret a l'educació i informació es pot llegir: “Totes les persones, sense discriminació, tenen el dret a l'educació i informació en general i a una educació sexual integral, a la informació necessària i al ple exercici de la ciutadania i la igualtat en els dominis privats, públics i polítics”¹¹.

■ L'EDUCACIÓ SEXUAL CONTRIBUEIX A L'APODERAMENT INDIVIDUAL I COMUNITARI

En adoptar una visió holística de la sexualitat i el comportament sexual, que va més enllà d'un enfocament centrat en la prevenció de l'embaràs i les infeccions de transmissió sexual (ITS), l'educació integral de la sexualitat permet a infants i joves **desenvolupar habilitats per a la vida**¹². L'educació sobre el consentiment o no consentiment és essencial per a la construcció de relacions saludables i respectuoses, la bona salut sexual i la protecció de persones potencialment vulnerables al dany. Ensenyar a la gent jove a reconèixer i respectar els límits personals dels altres pot ajudar a crear una societat on ningú se senti avergonyit/da de participar voluntàriament o rebutjar l'activitat sexual.

¹¹ Observatori dels drets sexuals i reproductius [en línia]

¹² IPPF (2016)

Expertes i professionals que s'han entrevistat afirmen que l'educació sexual també promou un **procés d'autoapoderament**, en el que l'alumnat es descobreix i pren les seves propies decisions, de manera responsable i amb coneixement. En definitiva, un factor clau per desenvolupar-se com a persona —“és una competència per la vida, forma part del fer-se amo d'un mateix” — apunta la mestra Antonia Maria Maura de l'Institut Escola Costa i Llobera de Barcelona. Rosa Aznar, de l'Institut Esteve Terrades (Cornellà de Llobregat) apunta que “l'escola és un oasi on podem engegar processos revolucionaris, on més es poden protegir les persones, on més podem tractar la diversitat [...]”. Rosa Sanchis, professora de català a l'Institut Isabel de Villena de València i autora del blog Karícies, posa exemples d'antics alumnes que han identificat relacions violentes o s'han atrevit a sortir del armari gràcies a les seves classes d'educació afectiva i sexual.

PROMOCIÓ DE LA SALUT SEXUAL I REPRODUCTIVA

L'educació sexual és el canal idoni per proporcionar informació adequada sobre els aspectes físics, cognitius, socials, emocionals i culturals de la sexualitat, la contracepció, la prevenció d'ITS i la coacció sexual¹³. L'educació afectiva i sexual tracta **de revertir els prejudicis i percepcions instal·lats entorn a la sexualitat com una amenaça per a la salut de les persones**. Amb la informació recollida els últims anys i el progrés de la ciència, les ITS són tractables i existeixen múltiples mètodes de planificació familiar per evitar embarassos no planificats. A més, l'UNESCO recull que una educació efectiva en sexualitat representa un element vital en la prevenció del VIH sent essencial per al compliment de les metes d'accés universal a la salut reproductiva i a la prevenció, tractament, cura i suport davant el VIH¹⁴. L'educació sexual fa pedagogia de la sexualitat des d'un punt de vista del plaer i dels drets a tenir una vida sexual satisfactòria. D'aquesta manera, progressivament, la sexualitat va deixant de ser un tema tabú o prohibit.

¹³ OMS (2010)

¹⁴ ONUSIDA (2006) a *Orientaciones Técnicas Internacionales sobre Educación en Sexualidad Enfoque basado en evidencia orientado a escuelas, docentes y educadores de la salud*, UNESCO (2010)

PROMOCIÓ DE LA IGUALTAT DELS GÈNERES

Una educació sexual amb perspectiva de gènere treballa per **desconstruir mites i creences** sobre la sexualitat femenina i masculina. Segons la UNFPA, integrar la perspectiva de gènere pot influir a **reduir la violència i l'assetjament per raó de gènere** i promoure relacions més equitatives entre les nenes i els nens¹⁵. María Honrubia, experta en educació afectiva i sexual, coincideix amb aquest pronòstic i recalca que una educació sexual que parli de la importància d'estimar-se i respectar-se i tenir en compte les altres persones amb les que ens relacionem és preventiva de violències de gènere. A més, si comprèn la diversitat sexual i la identitat de gènere així com la diversitat d'orientacions sexuals i tendència també seria **preventiva d'altres tipus de violències** com les fòbies als col·lectius de Lesbianes, Gays, Bisexuals, Transsexuals i Intersexuals (LGBTI).

Des dels centres, la mestra Jèssica Obispo, assenyala la gran importància de l'educació sexual a secundària perquè d'una manera creixent es detecten conductes molt estereotipades i, per tant, hi ha la necessitat de trencar amb aquests comportaments i de treballar aquests temes com més aviat millor. Per això, la perspectiva de gènere és crucial a l'hora d'abordar l'afectivitat i la sexualitat.

EDUCAR EN AFECTIVITAT

L'OMS també inclou la importància de ser capaços de construir relacions igualitàries basades en el coneixement mutu i el respecte per a les necessitats i límits de les altres persones. Això contribueix a la prevenció dels abusos sexuals i la violència. Marta Ribas, coordinadora d'ESO de l'Institut Escola Turó de Roquetes de Barcelona, ho corrobora. En contextos d'embarassos adolescents, relacions desiguals i violències, entre moltes altres problemàtiques, l'educació afectiva i sexual és fonamental. Per a Ribas, l'educació en **afectivitat** és la clau per incidir en l'**autoestima** dels alumnes,

¹⁵ UNFPA (2014)

prevenir conductes de risc, aturar la perpetuïtat de certes actituds, etc. Ribas destaca la part afectiva ja que és crucial i s'interconnecta en molts altres temes que afecten l'alumnat com ara la **gestió de les emocions**. Si hi ha una bona base d'educació en afectivitat, el camí de la sexualitat és molt més planer. Segons l'OMS, l'educació afectiva i sexual ens permet desenvolupar-nos com a éssers sexuats, aprenent a expressar els sentiments i les necessitats per viure la sexualitat de manera gratificant així com desenvolupar la nostra identitat de gènere.

LA PREVENCIÓ DE COMPORTAMENTS DE RISC, VIOLÈNCIES I DISCRIMINACIONS

Nombrosos estudis mostren que al voltant de dos terços dels programes d'educació integral de la sexualitat que s'han avaluat, condueixen a la **reducció d'un o més comportaments de risc**¹⁶. Experts i expertes assenyalen que treballar la salut afectiva i sexual té un impacte en la prevenció d'abús de substàncies, trastorns de l'alimentació, malalties mentals i violències i *bullies* exercits a escoles i instituts.

¹⁶ UNFPA (2014)

IV. L'EDUCACIÓ SEXUAL ALS CENTRES EDUCATIUS DE CATALUNYA

1// EL CONTEXT LEGISLATIU

Tant a Catalunya com a l'Estat espanyol, l'educació sexual no és una assignatura oficial. Tanmateix, la garantia dels drets sexuals i reproductius apareix en nombroses ocasions i l'educació sexual es planteja com un dret i una matèria vital en diverses lleis i mesures de govern com les següents:

- **Llei orgànica 2/2010, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs.**

Al capítol I, corresponent a les polítiques públiques, l'educació sexual figura dins l'article 5 on s'indica que els poders públics han de garantir "la informació i l'educació afectiva sexual i reproductiva als continguts formals del sistema educatiu"¹⁷. Més endavant, dins del capítol III, a "mesures en l'àmbit educatiu", l'article 9 és exclusiu sobre "la incorporació de la formació en salut sexual i reproductiva al sistema educatiu"¹⁸. A l'article, s'especifica que la formació en salut sexual i reproductiva ha d'incloure un enfocament integral que contribueixi a la igualtat de gènere i faci atenció a la prevenció de la violència de gènere; reconeixement i acceptació de la diversitat sexual; desenvolupament harmònic de la sexualitat en relació als i les joves; la prevenció de les ITS i especialment del VIH i la prevenció d'embarassos no desitjats. Per altra banda, recull que la incorporació

¹⁷ Llei orgànica 2/2010, pàg 6 (cita traduïda del castellà)

¹⁸ Llei orgànica 2/2010, pàg 7 (cita traduïda del castellà)

de la salut i salut sexual i reproductiva al sistema educatiu tingui en compte la realitat i les necessitats dels grups més vulnerables com ara el de les persones amb discapacitat. Seguidament, a l'article 10 sobre activitats formatives, apunta que els poder públics donaran suport a la comunitat educativa en la realització d'activitats formatives relacionades amb l'educació afectiva-sexual facilitant informació als pares i mares.

Finalment, al capítol IV es presenta l'eina executiva de la llei: l'Estratègia Nacional de Salut Sexual i Reproductiva. A l'estratègia es recomana que es potenciï l'educació sexual a primària i secundària amb una visió holística de la sexualitat i la diversitat.

- **Llei 17/2015 d'igualtat efectiva entre homes i dones.**

La recent llei aprovada pel Parlament de Catalunya menciona l'educació sexual en el context de la coeducació. Recull que "l'Administració educativa ha d'oferir formació en coeducació al seu personal docent, incloses l'educació sexual i contra la violència masclista [...]"¹⁹. La llei ordena més endavant "la implantació d'una educació afectiva i sexual que afavoreixi la construcció d'una sexualitat positiva, saludable, que respecti la diversitat i eviti tot tipus de prejudicis per raó d'orientació sexual i afectiva"²⁰.

- **Llei 11/2014, per a garantir els drets de lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia.**

Aprovada pel Parlament de Catalunya, la llei encara està per desplegar. L'article 12 pertany a l'educació i remarca que s'ha de garantir la coeducació així com la incorporació de la diversitat sexual i de gènere als llibres de texts, projectes de centre i accions tutorialis.

¹⁹ Llei 17/2015, pàg 14

²⁰ Llei 17/2015, pàg 13

- **Llei 14/2010 dels drets i oportunitats en la infància i l'adolescència.**

Aprovada el 2010 pel Parlament de Catalunya, dins del capítol de Salut, l'article 44 recull el dret a la prevenció, la protecció i la promoció de la salut, en particular, sobre la fisiologia de la reproducció, la salut sexual i reproductiva, el risc per a la salut que comporta l'embaràs a edats molt primerenques, la prevenció de les ITS i del VIH, i també la promoció d'una sexualitat responsable.

- **Llei 5/2008 del dret de les dones a eradicar la violència masclista.**

Aquesta llei aprovada pel Parlament de Catalunya fa menció de la importància de la coeducació efectiva per tal de transmetre missatges lliures d'heteronormativitat i androcentrisme.

- **Mesura de Govern per promoure la salut sexual i reproductiva a la ciutat de Barcelona.**

El 2014, l'Ajuntament de Barcelona aprova una mesura que té l'objectiu de millorar la salut sexual i reproductiva de la població barcelonina. Compta amb una línia estratègica dedicada a l'àmbit educatiu que es proposa, entre d'altres, "augmentar la cobertura de les activitats d'educació afectiva-sexual incorporant la perspectiva de gènere, la diversitat sexual, els valors culturals diversos com a base per a la prevenció de les violències (violència masclista, *bullying* homofòbic...) i facilitar formació continuada a mestres i professors/es en l'àmbit afectiu-sexual i de salut sexual i reproductiva"²¹.

²¹ Mesura de Govern per promoure la salut sexual i reproductiva a la ciutat de Barcelona (2014), pàg 21.

- **Mesura de Govern per a la implementació de la Xarxa d'Escoles i Instituts per la igualtat de tracte i no-discriminació.**

L'Ajuntament de Barcelona aprova el mateix any un programa de coeducació, amb una perspectiva de prevenció de la violència masclista i discriminació per raó de diversitat, alhora que de promoció de relacions equitatives i respectuoses de reconeixement de la diferència. Es fa un treball transversal de formació del professorat principalment en dos àmbits: diversitat sexual i de gènere i diversitat funcional i diversitat d'ètnia amb l'objectiu que posteriorment aquest professorat treballi aquests conceptes a les assignatures de manera transversal. Després d'haver dut a terme un pilotatge s'està avaluant la seva implementació.

Paral·lelament a aquestes lleis i mesures de govern, el 2013 té lloc una reforma educativa impulsada pel Ministeri d'Educació que fa desaparèixer temes d'educació afectiva-sexual ja que s'elimina l'assignatura d'educació per a la ciutadania, en la qual s'inclou el tractament de moltes qüestions relacionades²².

2// ANÀLISI DE LA SITUACIÓ ACTUAL

El Comitè per a l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona (CEDAW) de l'ONU, que contempla “el dret de totes les persones a tenir control sobre la seva sexualitat, inclosa la salut sexual i reproductiva i a decidir lliure i responsablement, sense ser objecte de coerció, discriminació o violència”²³ analitza amb lupa qualsevol acció legislativa i executiva de l'Estat espanyol que tingui a veure amb la igualtat de gènere. Gràcies a l'informe de la

²² Elena Cabrera, “España ignora la educación sexual” *Eldiario.es*, 13 de gener de 2013. Document en línia. (Cita traduïda del castellà.)

²³ *Observaciones finales sobre los informes periódicos séptimo y octavo combinados de España*. CEDAW (2015), pàg 2

Plataforma Ombra Cedaw Espanya²⁴ que va contraposar a l'oficial enviat pel Govern estatal, el Comitè CEDAW va fer un important toc d'atenció a les polítiques de l'Estat espanyol.

A l'últim informe, posa sobre la taula la insuficiència de l'educació sexual a l'Estat espanyol. Entre la llista de motius de preocupació que s'exposen, es critica la substitució de l'assignatura "d'Educació per a la ciutadania i els drets humans" per una matèria optativa anomenada "Valors ètics". Argumenta, que aquest canvi d'enfocament, elimina la perspectiva dels drets humans i emmarca certs debats com a morals o ètics. L'informe també demostra preocupació perquè a les escoles no s'imparteix educació integral sobre salut i drets sexuals i reproductius; ni amb caràcter obligatori ni adaptada a l'edat. L'informe remarca que l'equip directiu de cada centre educatiu és el que decideix com impartir l'educació sexual, en comptes de formar part d'una política d'ensenyament. La crítica va seguidament vinculada a una recomanació d'implantar com a part del pla d'estudis ordinari, l'ensenyament obligatori —integral i adaptat a l'edat— sobre salut i drets sexuals i reproductius. Es menciona específicament la importància de fer pedagogia sobre el comportament sexual responsable i la prevenció d'embarassos precoços i de les ITS²⁵.

Tot i l'informe de la CEDAW i malgrat que l'educació sexual forma part de l'Estratègia Nacional de Salut Sexual i Reproductiva introduïda en la Llei de Salut Sexual i Reproductiva i interrupció voluntària de l'embaràs, no hi ha hagut cap avenç al respecte.

Per altra banda, al *barem de l'accés de les dones a la lliure elecció d'anticonceptius moderns en 16 països de la UE* (IPPF, 2014), es fa palesa la necessitat de millorar l'educació sexual en tots els països estudiats. Pel que fa els trets més característics de l'educació afectiva i sexual al l'Estat espanyol, el barem fa èmfasis en el fet que la llei espanyola no indica com s'ha d'incloure

²⁴ La Plataforma Ombra Cedaw Espanya està formada per 50 organitzacions no governamentals de dones, cooperació internacional i drets humans que elabora l'informe Ombra sobre l'aplicació de la CEDAW a Espanya.

²⁵ *Observaciones finales sobre los informes periódicos séptimo y octavo combinados de España*. CEDAW (2015)

al currículum escolar (en cas que el centre/professorat decideixi impartir afectivitat i sexualitat) i tampoc hi ha un pressupost assignat. A més a més, no s'especifica l'edat en que s'hauria d'iniciar la matèria, ni preveu impartir formació al professorat. Així doncs, la formació en afectivitat i sexualitat queda en mans de la voluntat i inquietud del professorat, el qual pot optar per formar-se per lliure, tot i que no és obligatori i s'hauria de fer en horari no laboral, o bé comptar amb intervencions externes, d'associacions, ONGs i entitats privades, a vegades subvencionades públicament, per sensibilitzar i formar l'alumnat²⁶.

Per acabar, l'estudi presenta unes recomanacions polítiques orientades a que l'educació sexual sigui, primerament, obligatòria, de manera que el dret a l'educació en afectivitat i sexualitat es fa efectiu, és igualitari i tothom hi té accés. En segon lloc, que s'assigni un pressupost per la tasca i finalment, que es desenvolupin guies de continguts pel professorat, així com formació adequada per aquest col·lectiu.

Pel que fa a Catalunya, no es troben estudis específics que avaluin el sistema educatiu i l'estat de l'educació afectiva i sexual. Aquest fet ja és il·lustratiu de la poca atenció que desperta i la poca sensibilització que existeix entorn a la temàtica. No obstant això, l'educació afectiva i sexual també és una matèria desigual dependent dels centres. La legislació catalana ordena la seva execució en diverses lleis —com s'ha exposat a l'apartat anterior— però això no garanteix la implementació. Tal i com passa a nivell estatal, no hi ha unes directrius per a la implementació i execució d'aquests articles i cap de les lleis s'han arribat a desplegar a dia d'avui.

²⁶ *Barómetro del acceso de las mujeres a la libre elección de anticonceptivos modernos en 16 países Europeos de la UE. Principales conclusiones y recomendaciones políticas.* IPPF (2014)

3// MODELS I INTERVENCIIONS EXISTENTS A CATALUNYA

La situació de l'educació afectiva i sexual a Catalunya pateix de les mateixes debilitats que a les altres parts de l'Estat espanyol. La matèria no figura com obligatòria als plans d'estudi sinó que l'equip directiu del centre té el poder decisor i entorn a què impartir i com fer-ho, moltes vegades assessorat per l'ajuntament o l'oferta externa d'una associació. Existeix, doncs, un ampli descontentament entorn a l'estat actual de l'educació sexual. Tant experts/es com professorat expressen frustració cap al model pedagògic dominant, que consisteix en una intervenció externa de caràcter puntual i molt curta.

El director del Centre Jove d'Anticoncepció i Sexualitat (CJAS), Jordi Baroja, il·lustra així la problemàtica:

“L'educació sexual en els centres educatius és bàsicament inexistent ja que és una assignatura voluntària, basada en formacions d'unes poques hores al segon cicle de la ESO, quan els joves ja s'han endinsat en el món de les relacions sexuals.”

Així doncs, Baroja posa sobre la taula que el pes important de la matèria recau sobre les formacions externes. Aquesta decisió es dona per una manca de formació entre el professorat. Baroja també expressa un altra característica important a tenir en compte, que consisteix en la tardança. El professorat sap que alguns i algunes alumnes comencen a tenir relacions sexuals al primer cicle de l'ESO i, en aquest sentit, l'educació sexual fa tard.

L'expert en educació sexual, Pere Font, suspèn l'educació sexual a Catalunya amb un zero perquè no hi ha cap programa oficial ni obligatori. Un altre factor a tenir en compte és que sense ser una instrucció, l'educació sexual es pot convertir en un risc o un treball incòmode pels professors/es. Tot i la rotunditat de les paraules de Font, des del Consorci d'Educació de Barcelona, s'assegura que l'educació sexual i afectiva existeix i està reflectida als currículum d'infantil, de primària i de secundària. Maria José Cesena,

responsable dels programes de Salut, exposa que a educació infantil figura dins del quadre de capacitats a desenvolupar, de la següent manera: arribar a ser i actuar de manera autònoma respectant a un mateix i als altres. A primària, en canvi, forma part de les competències i s'indica que s'han de treballar les emocions i els sentiments. Per últim, a secundària, l'educació sexual s'inclou en dos vessants: la científica i fisiològica i la part afectiva, on es contempla entendre la diversitat sexual, etc.

D'aquesta manera, l'educació sexual consta en els plans d'estudi de manera transversal i més encara si s'inclou en el projecte de centre i es promou de manera conjunta a tot el professorat. La transversalitat es basa en la confiança en el professorat i Cesena recalca que es deu a una filosofia i cultura organitzativa del Consorci que creu que fer veure la necessitat és més efectiu que imposar una assignatura o un contingut obligatori. Des del Consorci es fan formacions i es fa pedagogia de la importància de l'educació sexual d'una manera transversal i per tant s'opta per no imposar-la en un espai concret del currículum. Ara bé, acaba sent efectiva aquesta transversalitat?

3.1 TIPOLOGIA D'INTERVENCIIONS PEDAGÒGIQUES

L'educació afectiva i sexual s'imparteix principalment a través d'intervencions externes i del treball intern del professorat als centres. Concretament es distingeixen tres tipologies d'intervencions que avui en dia caracteritzen el sistema educatiu català.

I. Educació afectiva i sexual impartida a través d'una intervenció externa

És el model que diposita la responsabilitat d'abordar la sexualitat i l'afectivitat a les espatlles a formadors/es externs/es que organitzen tallers i activitats específiques i de manera puntual. Aquests centres destinen algunes hores de tutoria, sovint durant el segon cicle de la ESO, a rebre algun tallerista d'associacions o bé seguint programes que proporciona algun organisme públic. A nivell intern, l'escola o l'institut es limita a cobrir la sexualitat des

d'una perspectiva biològica en assignatures com Medi Natural o Biologia, com passa a l'Escola Àngel Baixeras (Barcelona):

“... tot i que pel claustre és un tema de rellevància, després es materialitza poc i més enllà de la reproducció a 6è de primària, cobrir temes d'afectivitat i sexualitat depèn de l'interès de la mestra o el mestre.”

Professora Mercè Garcés, Escola Àngel Baixeras de Ciutat Vella (Barcelona)

La mestra Garcés puntualitza que les tutories també es transformen en l'espai per aprofundir en qüestions de valors, però no es té accés a formació i des del centre no es fa cap programació. Aquesta carència entre el professorat planteja una qüestió de fons: mentre la formació en afectivitat i sexualitat es deixa en mans de consultories o associacions privades, s'està produint una externalització de l'educació sexual. Aleshores, es converteix en un assumpte privat i no públic. Aquesta externalització d'una part de l'educació dels infants i dels/es joves no està regulada per cap mena de criteri que ha de complir o perspectives que ha d'integrar, fet que planteja un altre dilema quant a continguts i discurs que es transmet.

II. Model mixt: treball intern i intervenció externa

Aquest model d'intervenció pedagògica és el més comú entre les escoles i instituts que s'han estudiat. Es combina un treball al centre, ja sigui en optatives, crèdits de síntesi o activitats concretes, amb la intervenció externa de talleristes que aporten coneixements i debats al voltant de temes més complexos com ara la prevenció de conductes de risc, violències de gènere, *bullying*, etc.

Un exemple d'aquest model és l'Escola Canigó, de Sant Just Desvern. Anna Castellón, tutora de 6è, apunta que a més de comptar amb algun

taller extern, es treballen les emocions i els sentiments al segon cicle i es fan projectes interdisciplinaris com ara sobre la publicitat, on es tracta el sexisme i els estereotips de gènere.

Un altre cas de model mixt és l'Institut escola Turó de Roquetes de Barcelona. L'institut està obert a qualsevol reforç extern que doni suport a l'educació afectiva i sexual des de l'ESO i a l'hora s'intenta treballar al centre. La coordinadora d'ESO del centre, Marta Ribas, apunta el següent:

“... hi ha unes grans necessitats pel context socioeconòmic del centre i per això s'està obert a tot. [...] Tanmateix, malgrat el gran nombre de programes i activitats que fem, el tema segueix sense estar ben resolt.”

Professora Marta Ribas, Institut Escola Turó de Roquetes de Nou Barris (Barcelona)

La professora argumenta que el centre accepta tota mena de tallers organitzats per diversos organismes i institucions públiques, des del *Parlame* de l'ASPB fins al *Joves Adolescents Sexualment Preparats* (JASP) de l'ASSIR. No només aborden la temàtica des d'una òptica sanitària i de prevenció de conductes de risc sinó que compten amb equips de Serveis Socials, infermeres i educadors/es de carrer per reflexionar sobre l'autoestima, les violències de gènere, etc. En definitiva, es procura cobrir l'afectivitat i la sexualitat des del màxim de punts de vista possibles.

Pel que fa internament, Marta Ribas assegura que no hi ha cap consigna de transversalitat però ella ho aplica a la seva assignatura de català. Ribas conclou que l'afectivitat és l'única via per poder transmetre els coneixements i establir un vincle amb l'alumnat. Tanmateix, no està suficientment ben vertebrat o integrat, en un context molt complicat, on l'educació afectiva i sexual és més important que mai. Problemàtiques que abasten relacions desiguals entre alumnes, conductes discriminatòries i embarassos no desitjats, entre d'altres, segueixen sent una realitat que costa de canviar. Un dels perills que es tracti en projectes puntuals i no formi part del projecte

de centre és que, acaba sent poc constant i no ajuda a implantar cultures conductuals que ajudin a evitar les esmentades problemàtiques. En aquests casos, les intervencions externes han d'estar molt ben adaptades a les necessitats de l'alumnat i han d'anar de la mà d'un treball intern molt més profund.

III. Educació afectiva i sexual impartida transversalment

Aquest últim model pedagògic és el menys estès. Les escoles i instituts ensenyen l'educació en afectivitat i sexualitat de manera transversal a través d'incorporar-la al projecte de centre. A Barcelona trobem almenys dos casos: l'Escola Barrufet i l'Institut Escola Costa i Llobera.

Ambdues es basen en models coeducatius molt sòlids, que han desenvolupat al màxim possible. Rosa Bofill, mestra jubilada de l'Escola Barrufet defineix la transversalitat com la programació d'activitats amb els nens i nenes a totes les etapes educatives i de manera vivencial. Bofill subratlla que:

“Els responsables d'educar en afectivitat i sexualitat són els mestres, ja que són els que tenen el vincle del dia a dia.”

Mestra Rosa Bofill, Escola Barrufet de Sants (Barcelona)

L'ideari darrere de la manera de treballar que comenta Bofill rau en demostrar que l'educació afectiva i sexual no té un caire d'excepcionalitat sinó que és un tema quotidià i vital que cal treballar. El tutor o la tutora del grup acostuma a ser el vincle més pròxim a l'alumne/a i és aquest/a la que mitjançant tutories individuals o bé acompanyant treballs sobre experiències de les criatures arriba a educar habilitats per a la vida.

Per tal que la transversalitat sigui efectiva cal introduir-la al projecte de centre. Rosa Artigal, ex-directora de l'Institut Escola Costa i Llobera (Barcelona), afirma que es tracta d'un tema transversal perquè sorgeix en molts moments al llarg del dia on es pot parlar del tema. A primer de primària un dels projectes del curs és el procés de creixement (vivències sobre com han arribat al món, com han crescut i tots els reptes que tinguin entorn de l'educació sexual). A cinquè de primària es treballa el cos i els òrgans però es lliga amb un treball més profund de les emocions. Els i les mestres són les que de forma transversal, cobreixen l'educació en afectivitat, sexualitat, valors, autoconeixement, diversitat, entre d'altres, al llarg de les diverses matèries, comenta Antonia Maria Maura, mestra del centre.

A banda dels exemples dels centres, un cas pioner, en aquest cas a la Comunitat Valenciana, és el de Rosa Sanchis, professora de l'Institut Isabel de Villena (València) que comença impartint educació sexual a les hores de tutoria i més tard incorpora l'educació afectiva i sexual a les seves classes de català. Per treballar-ho, utilitza el seu propi blog, on prepara activitats basades en cançons, pel·lícules, texts... i l'alumnat ha de comentar elaborant textos expositius, argumentatius, entre d'altres. Sanchis decideix impartir aquests coneixements des d'una perspectiva de gènere i amb amplitud de mires, amb l'objectiu de qüestionar el model hegemònic sexual i promoure la legitimació dels plaers personals al marge dels models. En la mateixa línia, pretén qüestionar l'heteropatriarcat i per tant combatre les LGTBfòbies amb accions més concretes.

L'educació sexual que imparteix Sanchis, treballa les habilitats socials de l'alumnat com ara la comunicació, la negociació per un sexe segur i la relació amb el propi cos —que acostuma a ser dolenta, sobretot en el cas de les noies—.

3.2 ENFOCAMENTS PEDAGÒGICS

A les diferents intervencions educatives que s'han analitzat a la secció anterior s'hi han detectat principalment dos enfocaments, o bé l'enfocament mèdic preventiu o l'íntegral amb perspectiva de gènere.

- **Enfocament mèdic i preventiu**

Aquest enfocament es basa en paràmetres biològics i de salut en sentit restringit, cobrint la prevenció de les ITS i els embarassos no desitjats. Aquesta intervenció pedagògica parteix d'una perspectiva fisiològica i se centra en aplicar una explicació normativa sobre com evitar els riscos potencials de la sexualitat amb un discurs basat en la por. També s'anomena "mèdic-reparador" perquè persegueix minimitzar les conseqüències negatives de l'activitat sexual (María Honrubia). Aquest tipus d'enfocament es crea al voltant d'un discurs entorn el comportament correcte i l'incorrecte i no deixa un espai de reflexió ni debat.

És l'enfocament que es troba en els llibres de text quan es tracta la reproducció i és també el model dominant en les intervencions externes durant l'educació secundària, com és el cas del programa *Parlem-ne*. El programa creat per l'Agència de Salut Pública de Barcelona (ASPB), segueix un model informatiu i heteronormatiu que gira entorn la salut sexual i reproductiva. Ara bé, als últims anys s'ha afegit l'educació en habilitats socials, de comunicació amb la parella, etc., i s'han inclòs activitats suplementàries que promouen la coneixença d'organitzacions i centres de sexualitat com ara el CJAS o les consultes a l'Atenció a la Salut Sexual i Reproductiva (ASSIR). El programa, però, ha demostrat ser capaç de provocar canvis conductuals en l'alumnat, fet que compleix amb els objectius inicials. Per tant, es proporcionen els continguts i la metodologia i queda en mans dels professors/es dur-lo a la pràctica. En principi, aquesta és una característica positiva i recomanada per l'OMS però la manca de formació del professorat fa que no tothom es trobi còmode a l'hora d'impartir-lo.

- **Enfocament integral amb perspectiva de gènere**

La segona perspectiva que es troba és el model que recomanen els organismes internacionals com ara l'OMS, la UNFPA o l'UNESCO. Aquest model és definitivament menys comú, present en aquells centres educatius on l'educació sexual està incorporada al projecte de centre o bé compten amb tallers externs de certes associacions que treballen des d'aquest enfocament. Una explicació acurada és la següent:

“L'enfocament integral consisteix en una visió social, relacional i afectiva de la sexualitat [...] que inclou certes dimensions del model mèdic però des d'una perspectiva psicosocial i cultural.”

Mirta Lojo, responsable de la Xarxa d'Escoles per a la igualtat i la no discriminació

Aquest model dona lloc al tractament dels prejudicis i les falses creences així com les relacions abusives i la violència masclista. L'experta Mirta Lojo, afegeix que, alhora, procura donar un coneixement rigoros del propi cos i donar les eines perquè hi hagi una relació positiva al respecte. També engloba el dret al plaer individual o en companyia i aborda la importància de la cura en les relacions interpersonals i el reconeixement de la diversitat com a característica inherent a l'existència. En resum, es treballa l'educació afectiva i sexual per construir positivament l'individu en habilitats socials.

És l'enfocament adoptat per associacions com Sida Studi, associació que ofereix tallers als instituts. “S'amplia la idea de sexualitat que té l'alumnat i s'enfoca la sexualitat com un dret i sobretot, va més enllà del sexe”, remarca el tallerista de Sida Studi, Teo Juvanteny. Els tallers es vertebren en tres àmbits: el cos i el plaer; els sentiments i les emocions; les decisions i els possibles riscos. De fons, la perspectiva de gènere com a marc conceptual. Des dels seus tallers hi ha la intenció d'ampliar la mirada de l'alumnat fugint de la idea hegemònica de la sexualitat: la penetració com a font primària de plaer, els rols femenins i masculins, i altres mites que envolten, per exemple, la primera vegada. La diversitat sexual es treballa de forma específica i es fa èmfasi en què sexe i reproducció no van lligats de la mà.

En els centres educatius on el model coeducatiu és efectiu i figura en el projecte de centre d'una manera explícita, l'educació sexual es concep amb perspectiva de gènere. N'és un exemple l'Esteve Terrades de Cornellà de Llobregat, un centre on l'educació sexual no tenia un pes massa important fins que, arran d'un nombre elevat d'embarassos adolescents, es va decidir dedicar una assignatura d'un trimestre de 2n ESO que corresponia a l'alternativa a la religió, a impartir afectivitat i sexualitat. La professora del centre Rosa Aznar exposa que d'aquesta manera es cobreixen molts temes i sobretot, es deixa un espai perquè l'alumnat comparteixi els seus dubtes i preguntes. Aznar tractava els temes des d'una perspectiva integral i de gènere, per tal d'aprofundir en l'autoconeixement. Per a Aznar, és una qüestió de drets: "Les persones tenim dret a decidir sobre el propi cos i si no coneixem el nostre cos no podem decidir".

V. CARÈNCIES I DEFECTES DELS MODELS PEDAGÒGICS ACTUALS

El paradigma de l'educació sexual actual vulnera drets perquè no s'hi té un accés universal i no s'està proporcionant la informació i les competències necessàries. La **manca d'obligatorietat** és la raó per la qual l'educació afectiva i sexual no té un paper vertebrat en el currículum escolar. Aquest factor és vital perquè l'afectivitat i la sexualitat es prenguin seriosament i ocupin un lloc rellevant en el pla d'estudis. A la vegada, evitaria els conflictes amb les famílies i comunitat escolar que pugui estar en desacord. Per tant, és l'única via per garantir el compliment del dret de ser informat i informada sobre els drets sexuals i reproductius de cadascú i cadascuna.

Un altre defecte que sorgeix és la **mala coordinació** i comunicació de les diverses intervencions que s'efectuen en un mateix centre, sobretot en aquells on la necessitat és molt elevada. Aquesta mala coordinació també té lloc a les institucions. L'educació sexual es vincula principalment al Departament de Salut —fet que condiona la mirada i l'enfocament que s'adopta— i no treballa en xarxa amb altres departaments com el d'Ensenyament, el de Joventut o el de Benestar Social els quals també tenen competències en la matèria.

Més enllà d'**obstacles institucionals** basats en cultures organitzatives, diverses persones entrevistades argumenten que la immobilitat envers el progrés es deu a que la sexualitat és encara un tabú per la nostra societat, pels partits polítics, les famílies i el professorat. L'heteropatriarcat incrustat en el propi engranatge del sistema educatiu queda il·lustrat sobretot en el **model mèdic rehabilitador**, el qual enfoca la sexualitat des de la prevenció i el control de riscos i no inclou aspectes crucials per viure la sexualitat en igualtat, plaer i autonomia. No es parla de la negociació, el consens, com ha de ser una relació d'igualtat, la comunicació entre la parella, etc. Persisteixen discursos al voltant del mite de l'amor romàntic —que la parella ha de ser per sempre, que trencar amb algú és un fracàs, etc. Alhora, les relacions de poder segueixen estant presents en les relacions de parella i els discursos que imperen, en canvi, l'activitat sexual gira entorn els genitals sense incloure cap altra forma de plaer. Així doncs, hi ha tot un seguit de mites i creences al voltant de l'activitat sexual, les relacions etc., que aquesta perspectiva pedagògica no aborda i conseqüentment ajuda a que es perpetuïn.

Quant al model **dominant d'intervenció externa**, puntual i esporàdica, reuneix certes carències. Els tallers impartits per experts i expertes són, per una banda, la solució que els centres troben a l'hora de donar uns coneixements molt concrets que el professorat no pot oferir i, per l'altra, una via insuficient per cobrir les grans necessitats i dubtes al voltant de l'afectivitat i la sexualitat que té l'alumnat. Segons l'expert Pere Font, "els tallers no són una bona solució però ajuden a tancar el forat". Font argumenta que aquest model educatiu neix d'un problema de diagnòstic. En comptes de diagnosticar una necessitat educativa en les criatures, es detecten les carències del professorat a l'hora d'afrontar aquest tema. Olga Juárez, de l'ASPB, coincideix amb Font i exposa que la mala representació del problema condueix a que s'estigui tractant fonamentalment des de la vessant de la salut. Juárez argumenta que per assolir els objectius que es formulen, hi ha d'haver una voluntat i implicació des de la vessant educativa que creï unes bases sòlides en afectivitat i sexualitat.

A més a més, cal tenir en compte que **no existeix cap llista de criteris** els quals les intervencions hagin de seguir i complir per tal que l'educació sexual impartida externament sigui amb perspectiva de gènere, basada en drets, integral, etc. D'altra banda, veus expertes, així com també l'OMS, apunten que el treball intern de la mà dels i les mestres que comparteixen el dia a dia amb les criatures és més efectiu i més apoderador que no pas si s'imparteix per una persona desconeguda. Contràriament, professionals dels centres s'oposen a aquest principi per la senzilla raó que falta formació i per tant, creuen que una experta externa pot proporcionar millor els coneixements. Les coordinadores d'ESO de l'Institut Sant Andreu i del Turó de Roquetes, Jèssica Obispo i Marta Ribas respectivament, coincideixen a assenyalar la **insuficient formació del professorat dels centres** on treballen i asseguren que és una queixa general de tutors i tutores que molts cops es veuen sobrepassats amb temes que surten a la classe en relació a l'afectivitat i la sexualitat. Tot i que des de l'ASPB es recomana al professorat que vagi al CJAS a rebre formació, és en horari lectiu i no és obligatori. Per tant, les possibilitats per rebre la formació són reduïdes.

La manca de formació del professorat també és un obstacle si s'opta per la transversalitat de l'educació sexual. Bona part de mestres, professores i professors consideren que l'educació afectiva i sexual no és responsabilitat seva, que no tenen la formació adequada per fer-ho i que el tema els genera molta inseguretat. Conseqüentment, tot i que és un model ideal per a moltes de les nostres entrevistades, també compta amb alguns desavantatges. En primer lloc, són nombroses les opinions que apunten que la transversalitat condueix a que es dilueixi la matèria i s'hi passi de puntetes. Encara que hi ha un consens en que és més fàcil implementar-ho a primària, la carència es fa més visible a secundària, on la transversalitat esdevé més complexa i requereix més esforç.

Mirta Lojo explica que s'està educant també amb el silenci i l'invisibilització de determinats sabers. Es tracta del **currículum ocult**, a través del qual es transmeten de forma involuntària les representacions subjectives de cada docent. Aquest currículum ocult pot ser contraproductiu si el professorat

reprodueix estereotips de gènere i altres discursos contradictoris. Aquest, doncs, és un dels majors obstacles a l'hora de suposar que cadascú pot incorporar-la en la seva matèria de manera adequada sense abans no haver rebut una formació feminista.

A aquestes carències, s'hi suma que la transversalitat no està avaluada per cap indicador ni pla d'avaluació, per tant, manca una estratègia d'avaluació que ajudi a saber fins a quin punt s'està treballant i si és efectiva.

VI.

PROPOSTES DE

MILLORA

De totes les inquietuds i reivindicacions recollides, s'ha decidit escollir-ne tres de cabdals per a aconseguir una millora substancial en el model pedagògic actual.

En primer lloc, per tal que l'educació afectiva i sexual sigui efectiva i accessible per a tothom, es proposa que consti com a matèria obligatòria durant tota l'educació reglada. En segon lloc, es suggereix que tingui un enfocament feminista i basat en els drets sexuals i reproductius, amb l'objectiu que l'alumnat s'apoderi, i en últim lloc, es planteja que s'aposti per introduir-ho en un espai concret del currículum en combinació amb una progressiva transversalitat.

Obligatorietat

L'obligatorietat de l'educació sexual, amb uns continguts, un pressupost vinculat i un espai concret al currículum escolar és vital si es volen aconseguir els objectius en capacitats, competències i coneixements ja establerts pel Departament d'Ensenyament. En cas contrari, l'educació sexual i afectiva queda en terra de ningú i s'acaba sense aprofundir. Així doncs, l'única manera de garantir el dret de ser informat/da i educat/da en afectivitat i sexualitat és que sigui d'oficial i obligatori ensenyament. D'aquesta manera, no es deixa la garantia del dret en l'aleatorietat dels instituts. El caràcter obligatori de la matèria també repercuteix en que el professorat se senti més lliure i legitimat a l'hora d'impartir-la. Aleshores, els problemes amb les famílies o la comunitat escolar no suposarien un obstacle. Això sí, per combatre el descontentament o la queixa de les famílies s'haurien d'incloure programes de sensibilització i capacitació tant per a famílies com per a educadors/es.

L'obligatorietat ja està recollida en moltes lleis. No obstant això, falta desenvolupar-la i implementar-la, des de l'escola bressol fins a batxillerat. Per tant, demanem que es compleixi d'una vegada per totes el que està escrit i justificat per múltiples motius.

Educació sexual basada en drets i amb perspectiva de gènere

L'educació afectiva i sexual s'ha de plantejar com una educació sexual basada en drets, com es va pactar a la **Conferència del Caire el 1994**, i que inclogui també les persones amb diversitat funcional com incorpora la Convenció sobre els Drets de les Persones amb Discapacitat²⁷. És doncs, des de la perspectiva de drets, que les administracions tenen la responsabilitat de complir amb aquest dret de manera universal, durant totes les etapes formatives i dotant de recursos l'àmbit escolar: materials pedagògics i formacions al professorat.

Entorn a l'enfocament que s'adopta, s'ha de deixar el model mèdic reparador enrere i concebre l'educació sexual des d'un punt de vista integral i amb perspectiva de gènere. El que es necessita és aplicar una visió àmplia de la sexualitat i l'afectivitat que treballi especialment l'afectivitat i que s'introdueixi posteriorment la sexualitat. Pere Font apunta que és molt important que tant la formació del professorat com les classes d'educació afectiva i sexual, siguin reflexives, que promoguin el debat, que facin remoure els prejudicis i crear consciència dels propis marcs mentals discriminatoris, en comptes de recórrer a enfocaments normatius. La salut i la prevenció de conductes de risc és una part fonamental però s'ha d'enfocar des d'una perspectiva de gènere apoderadora.

Així doncs, l'educació afectiva i sexual ha d'incloure contingut sobre el **dret al plaer**, la diversitat sexual, la identitat de gènere, les relacions

²⁷ La Conferència Internacional sobre Població i Desenvolupament del Caire es va celebrar el 1994 i va tenir una gran repercussió per apostar fermament pels drets sexuals i reproductius de les dones. La Convenció sobre els Drets de les Persones amb Discapacitat va ser adoptada el 2006 per l'Assemblea General de les Nacions Unides per demanar als Estats que lluitessin per la no-discriminació i l'acció positiva de les persones amb discapacitats.

saludables i en igualtat, etc. És crucial que l'educació afectiva i sexual vagi de la mà del model coeducatiu del centre. Establint uns criteris a seguir entorn la perspectiva de gènere i de drets, s'evita que els tallers externs o els continguts dels llibres de text no l'incloguin ja que s'haurien de complir aquests estàndards.

Espai concret al currículum i progressiva transversalitat

Tot i que el debat és ben viu, per tal d'assegurar que l'educació sexual s'imparteixi, ha de tenir un espai concret al currículum. Es tracta d'una decisió necessària que s'adequa a les circumstàncies actuals. Donada la poca formació del professorat, és més factible formar-ne una part que tingui la voluntat i la motivació per impartir-ho, que no pas imposar-ho i que no es faci a gust. **L'educació afectiva i sexual ocupa un lloc en el pla d'estudi de cada curs escolar** i d'aquesta manera s'aconsegueix cobrir els continguts que s'indiquin. Això no significa que les formacions externes desapareixin automàticament. Com a reforç, és un recurs que pot ser molt positiu, però no pot substituir un treball de centre, sinó funcionar com a complement.

Paral·lelament, s'ha de dur a terme una **sensibilització de tot el professorat** per tal que progressivament es pugui combinar l'educació sexual impartida per separat amb la transversalitat. Imposar una transversalitat des d'un principi no es considera una solució efectiva, almenys a secundària, ja que segons el Consorci ja és el que actualment existeix i no acaba de funcionar a nivell de secundària. Si no hi ha una persona responsable, existeix la possibilitat que no acabi tenint lloc. Honrubia apunta que a primària ja es fa un treball molt transversal de les emocions, sentiments, afectes, per tant està força assolit, i la transversalitat funciona i és possible. Ara bé, a secundària, la transversalitat és més difícil d'encabir. Així doncs, un espai concret al currículum, dins d'una assignatura com era "educació per a la ciutadania" encaixaria amb la proposta. A poc a poc, a mesura que es va formant professorat es pot anar plantejant d'una manera transversal i per exemple, promoure que s'engeguin projectes de diferents àrees amb temàtiques relacionades. Amb visió de salut, Olga Juárez aporta arguments

per tal que des dels centres educatius hi hagi una major incidència en els temes de salut —més enllà de la salut sexual i reproductiva— en projectes concrets. A banda, es fa èmfasi en la importància d'incidir en els col·lectius veïns de la comunitat escolar: les famílies i els educadors/es de carrer.

Pel que fa la formació del professorat —la major carència actual— el primer factor a treballar és el posicionament del professorat davant aquest tema, la revisió dels propis prejudicis, concepcions i marcs mentals. Mirta Lojo aposta per l'assessorament en centre, més que no pas la formació en sentit clàssic com a transmissió de coneixements i argumenta que, tanmateix, aquesta formació “comprèn processos de màxima complexitat, que són lents perquè afecten allò que és personal i els resultats mai no són absoluts ni immediats”. María Honrubia, experta en formar professorat, exposa que **la formació s'ha d'introduir als graus universitaris** d'educació infantil i de primària, però també a educació social, treball social, pedagogia i al màster per a ser professor/a d'institut, així com en les de salut: psicologia, medicina i infermeria. Per tant, la sensibilització i formació dels futurs professionals és vital perquè el canvi es comenci a notar com abans millor.

VII.

UN EXEMPLE A SEGUIR

A la secció anterior es planteja i proposa una educació sexual que compleixi tres requisits. No obstant això, no s'entra en el posterior debat de com incloure-la al pla d'estudis, quins continguts impartir a cada curs, com formar el professorat. Aquest és un debat complex que ha d'involucrar professionals de l'ensenyament i la salut, entre moltes àrees. Per tal de dissenyar el model pedagògic, és una ajuda complementària comptar amb casos d'èxit. Per aquesta raó, exposem **el cas de Dinamarca** i la seva efectiva manera d'impartir l'educació afectiva i sexual.

L'educació sexual a Dinamarca es converteix en una part obligatòria del sistema educatiu l'any 1970 i, des de llavors, ha anat evolucionant i adaptant-se a les necessitats de la societat. *Sexe i Societat*²⁸ —abans anomenada Associació de Planificació Familiar de Dinamarca— és l'organització no governamental que des de la seva creació l'any 1956, ha lluitat per la legalització de l'avortament (aconseguit el 1973) i l'educació sexual obligatòria a Dinamarca, entre molts altres drets sexuals²⁹.

En un principi, els arguments es troben amb la necessitat de reduir les infeccions de transmissió sexual i embarassos no desitjats i l'objectiu és formar el caràcter del nen/nena i la promoció d'un determinat comportament. Tanmateix, l'educació sexual a Dinamarca ha estat en permanent evolució i actualització constant. La matèria s'ha anat orientant cap a un **enfocament molt més democràtic**. Iniciant-se en un model biològic i preventiu ha passat a optar per una **perspectiva integral** que engloba molts altres aspectes³⁰.

²⁸ Traduït del danès "Sex og Samfund"

²⁹ *Sexe i Societat* (2015)

³⁰ Roien, L. A. (2015) *The Danish Experience: Introduction to Health and Sex Education in Denmark, Teaching Methodologies*

La connexió directa entre la realitat i el currículum de l'assignatura és una de les grans forteses del "model danès". El professorat és concebut com una peça clau i des del principi, la seva formació esdevé una prioritat.

Com inclouen l'educació sexual en el pla d'estudis?

Sexe i Societat explica que el sistema escolar danès incorpora l'educació sexual entre els sis i els setze anys dins una matèria obligatòria anomenada "**La salut i l'educació sexual i estudis de la família**". L'assignatura es dona ininterrompudament des de primària fins a secundària i tracta altres temes de salut que no estan directament relacionats amb l'educació sexual com ara l'alcohol, drogues, alimentació saludable, etc. Tot i que té uns objectius concrets, els conceptes es van ensenyant conforme és pertinent per l'edat i l'interès de l'alumnat.

El principal objectiu que es vol transmetre és **viure la salut en positiu**. Per això, l'educació es basa en la competència d'acció (apoderament), centrada en educar per a la capacitat de coneixement, el compromís i el sentit crític, entre d'altres. La **perspectiva d'apoderament** està orientada a fer participar activament a l'alumnat i, per tant, els mètodes d'ensenyament se centren en el diàleg i les activitats poden anar des d'explicar casos reals, fins a organitzar jocs de rols per tal de generar debat. Una de les activitats que s'han promogut més recentment, de la mà de Sexe i Societat, és la Setmana de la Sexualitat. Durant aquest setmana, des de 1r de primària fins a 4t d'ESO, es focalitza en parlar i debatre sobre qüestions de sexualitat adaptades a cada edat³¹.

Aquest model pedagògic resulta tenir una visió àmplia i integral de la salut i de la sexualitat i acompanya el cicle de vida de les criatures, de manera que **adapta els coneixements a cada etapa**. Alhora, opta de forma exitosa per donar-li un **lloc específic i propi a l'assignatura**, que fa que tingui més pes dins del currículum escolar que si, en canvi, només s'optés per la transversalitat.

³¹ Roien, L. A. (2015)

L'associació Sexe i Societat és conscient que l'educació sexual danesa no és perfecta però treballen per pressionar i aconseguir millores en el sistema de manera contínua. Cal mencionar, doncs, que aquest caràcter de revisió i permanent millora és un dels aspectes imprescindibles a l'hora d'incorporar l'educació sexual al pla d'estudis.

COM A CONCLUSIÓ

Aquest estudi ha perseguit l'objectiu d'analitzar l'estat de la qüestió entorn de l'educació afectiva i sexual als centres de primària i secundària públics de Catalunya i proporcionar arguments i propostes per a la seva millora.

Actualment s'està vulnerant el dret a rebre una educació sexual integral i aquest incompliment rau en la manca de lideratge per encapçalar unes polítiques fermes i convençudes en educació sexual. L'immobilisme en algunes institucions públiques, que compten amb cultures organitzatives lentes o que no volen encarar el tema de l'educació sexual com un assumpte propi configura el primer obstacle a superar.

Per tal que les propostes presentades tirin endavant, l'educació sexual ha de formar part d'una gran política educativa que ha de fer palès la importància de tal matèria pel desenvolupament d'una societat democràtica, igualitària, lliure, autònoma i apoderada. Per a que això sigui possible, cal que diversos departaments de la Generalitat de Catalunya s'impliquin al màxim, arribin a acords i prenguin decisions a curt, mig i llarg termini. Calen grans consensos i molta voluntat política i transformadora per tal que l'educació afectiva i sexual sigui un eix vertebrador de l'educació de la nostra societat i es garanteixin, així, els drets de l'alumnat.

BIBLIOGRAFIA

Ajuntament de Barcelona (Juliol 2014), *Xarxa d'escoles i instituts per la igualtat de tracte i la no discriminació*, Barcelona.

---- (2014) *Mesura de Govern per promoure la salut sexual i reproductiva a la ciutat de Barcelona*.

Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya, núm. 720/VIII, (2010) Llei 14/2010, del 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència.

---- (2008) núm. 251/VIII. Llei 5/2008, del 24 d'abril, del dret de les dones a eradicar la violència masclista.

Cabrera, E (2013) "España ignora la educación sexual" a Eldiario.es, 13 de gener. Disponible des de <<http://www.eldiario.es>> [Consulta: 25 d'abril de 2015]

Centro Federal de Educación para la Salud, BZgA (2010), *Estándares de Educación Sexual para Europa*. Colonia: Oficina Regional de la OMS para Europa y BZgA.

Comité para la Eliminación de la Discriminación contra la Mujer (2015) *Observaciones finales sobre los informes periódicos séptimo y octavo combinados de España*.

Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya (2015). Llei 17/2015, del 21 de juliol, d'igualtat efectiva de dones i homes.

---- (2014) núm. 6730. Llei 11/2014, del 10 d'octubre, per a garantir els drets de lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia.

Federación Internacional de Planificación Familiar (IPPF) (2016) *Todos tienen derecho al conocimiento: educación integral en sexualidad para toda la gente joven*.

---- (2014) *Barómetro del acceso de las mujeres a la libre elección de anticonceptivos modernos en 16 países Europeos de la UE. Principales conclusiones y recomendaciones políticas*.

Fondo de Población de las Naciones Unidas (UNFPA) (2014). *Directrices operacionales del UNFPA para la educación integral de la sexualidad: Un enfoque basado en los derechos humanos y género.*

Ministeri de sanitat, política social i igualtat (2011). *Estratègia Nacional de Salut Sexual i Reproductiva*. Accessible des de: <<http://www.msssi.gob.es/organizacion/sns/planCalidadSNS/pdf/equidad/ENSSR.pdf>>

Observatori dels drets sexuals i reproductius <<http://observatori.apfcib.org/>>
[Consulta: 10 de maig de 2016]

Plataforma Cedaw Sombra España <<https://cedawsombraesp.wordpress.com/>>
[Consulta: 30 juliol]

Roien, L. A. (2015). *The Danish Experience: Introduction to Health and Sex Education in Denmark, Teaching Methodologies*. Copenhagen: the Danish Family Planning Association (Sex og Samfund).

Sex og Samfund (Sexe i Societat) <<http://www.sexogsamfund.dk/sex-samfund/om-sex-samfund.aspx>> [Consulta: 20 de juliol de 2016]

UNESCO (2010) *Orientaciones Técnicas Internacionales sobre Educación en Sexualidad. Enfoque basado en evidencia orientado a escuelas, docentes y educadores de la salud.*

Web oficial de la Comissió sobre la Població i el Desenvolupament <<http://www.unfpa.org/icpd>> [Consulta: 30 d'abril de 2016]

Web oficial dels Objectius de Desenvolupament Sostenible <<https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>> [Consulta: 10 d'abril de 2016]

